

بررسی مؤلفه‌های بصری رخدادهای مهم زندگانی امام حسن مجتبی (علیه السلام) در نگاره‌های دوره ایلخانی تا صفوی

دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۶ پذیرش: ۱۴۰۱/۳/۱۹

سید عباس صحفی^۱، مرضیه علی‌پور^۲

چکیده

نگارگری یکی از جلوه‌های زیبای هنر اسلامی، سیر تحول معنوی خود را از ارزش‌های حاکم بر جامعه برگرفته است. هنر مصورسازی نسخه‌هایی با مضامین شیعه، همواره تحت تأثیر تفکر مذهبی هنرمندان و حامیان آن‌ها در دوران مختلف بوده است و بخش عمده‌ای از آن‌ها روایات مربوط به زندگانی پیامبر ﷺ و اهل بیت ایشان را متجلی ساخته‌اند. رویکرد هنرمندان به این مضامین موجب بروز مؤلفه‌های خاصی از پردازش‌های تمثیلی، نشانه‌ای و انتزاعی در روایتگری نسبت به دیگر موضوعات حوزه نگارگری شده است تا مضامین شیعه را به زبان تصویری انعکاس دهند. امام حسن مجتبی (علیه السلام)، امام دوم شیعیان به دلیل درک هر دو مرحله نبوت و امامت از تاریخ اسلام در وقایع مهم بسیاری حضور داشته‌اند که همگی نشانه جایگاه رفیع آن حضرت در نزد پروردگار، رسول خدا ﷺ و اهل بیت (علیهم السلام) است. این تحقیق به روش توصیفی تحلیلی با رویکرد تطبیقی با هدف بررسی جایگاه این امام همام در نگارگری، به مطالعه نگاره‌هایی می‌پردازد که رخدادهای مهم زندگانی ایشان را منعکس کرده‌اند. اطلاعات مورد نیاز تحقیق از منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است. یافته‌ها مبین این امر هستند که این نگاره‌ها وقایع مهم زندگانی امام حسن (علیه السلام) را بر اساس باورهای شیعه، آیات و روایات به نمایش گذاشته‌اند و در هریک از آن‌ها بر مبنای مضمون مدنظر، مؤلفه‌های بصری و نمادین به انعکاس امامت امام حسن (علیه السلام) به عنوان دومین جانشین بلافصل حضرت رسول ﷺ بعد از حضرت علی (علیه السلام) به امر الهی پرداخته‌اند.

کلیدواژه‌ها: امامت، امام حسن مجتبی (علیه السلام)، نگارگری، مضامین شیعه، نسخه‌های خطی.

۱. دانش‌آموخته سطح چهار حوزه علمیه قم: Abbas_sohofi@yahoo.com

۲. دکترای تاریخ تطبیقی تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد (نویسنده مسئول): marziealipoor@yahoo.com

مقدمه

۱. مسئله تحقیق

عقیده امامیه آن است که خدای سبحانه، امامان دوازده گانه را به زبان پیامبر پاک‌نهاد، معین ساخته و توسط آیات و نصوص متواتر روشن شده است. از جمله احادیثی که به این نکته اشاره می‌کنند می‌توان به «ثقلین»، «سفینه» و... اشاره کرد. امام حسن مجتبی (علیه السلام)، امام دوم شیعیان، هفت سال از عمر شریف خویش را در آغوش پرمهر جد بزرگوارش به سر برد و پس از رحلت پیامبر ﷺ و مادرش تحت تربیت پدر بزرگوار خویش قرار گرفت. امام حسن (علیه السلام) از جهت منظر، اخلاق و بزرگواری به رسول اکرم ﷺ بسیار مانند بود. از پیامبر ﷺ روایت کرده‌اند که درباره حسنین (علیهم السلام) می‌فرمود: «این دو فرزند من، امام هستند خواه بر خیزند و خواه بنشینند (کنایه از این که در هر حال امام و پیشوایند)» (فیض الاسلام، ۱۳۷۸، ج ۳: ۸۳۵) در سرشت و طینت امام حسن (علیه السلام) برترین نشانه‌های انسانیت وجود داشت و هر که ایشان را می‌دید به دیده اش بزرگ می‌آمد و هر دوست یا دشمنی که سخن یا خطبه او را می‌شنید، به آسانی درنگ می‌کرد تا او سخن خود را تمام کند و خطبه‌اش را به پایان برد. روش زندگی امام حسن (علیه السلام) در دوران اقامتش در کوفه او را قبله نظر و محبوب دل‌ها و مایه امید کسان ساخته بود.

پس از حادثه دهشتناک ضربت خوردن امیرالمومنین علی (علیه السلام) در مسجد کوفه و به‌هنگام شهادت بنا به فرمانی که از پیش از پیامبر ﷺ داشت، امام حسن (علیه السلام) را به جانشینی خویش برگزید. امام باقر (علیه السلام) فرمود: «علی (علیه السلام) به حسن وصیت کرد و حسین و محمد (علیهم السلام) را باهمه فرزندان و روسای شیعه و خانواده‌اش بر آن وصیت شاهد گرفت، سپس کتاب و سلاح را تحویلش داد و به او فرمود: پسر جان رسول خدا ﷺ به من دستور داد و کتاب‌ها و سلاحش را به من سپرد و به من امر فرمود که به تو دستور دهم وقتی مرگت فرا رسید آن را به برادرت بسپری» (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۵۹۴). چون امیرالمومنان (علیه السلام) از دنیا رفت، امام حسن (علیه السلام) خطبه‌ای خواند و حق خود را (در امر خلافت) بیان فرمود، پس یاران پدرش با او بیعت کردند که با هر که او بجنگد، آن‌ها نیز بجنگند و با هر که صلح کند، آن‌ها نیز

صلح کنند (مفید، ۱۳۸۸: ۳۱۰). امام مجتبی (علیه السلام) حدود شش ماه به اداره امور مسلمین پرداخت؛ اما معاویه در این مدت که دشمن سرسخت علی (علیه السلام) و خاندان او بود و سال‌ها به طمع خلافت (در آغاز به بهانه خون‌خواهی عثمان و در ادامه آشکارا به طلب خلافت) جنگیده بود، به عراق که مقر خلافت امام حسن (علیه السلام) بود، لشکر کشید و جنگ را آغاز کرد. وی با توطئه‌های زهرآگین و خریداری وجدان‌های پست و شایعه‌پراکنی و انتشار روحیه یأس در مردم سُست‌ایمان، زمینه را به‌نفع خود فراهم و امام (علیه السلام) را مجبور به صلح کرد. امام حسن (علیه السلام) بدین امر راضی نشد، مگر بدین جهت که مکتب و اصول فکری خود را از انقضاض محفوظ بدارد و شیعیان خود را از نابودی برهاند. معاویه به این ترتیب خلافت اسلامی را در زیر تسلط خود آورد و در سخنرانی عمومی در عراق، شرایط صلح را زیر پا نهاد. امام حسن (علیه السلام) در تمام مدت امامت خود در نهایت شدت و اختناق زندگی می‌کرد و هیچ‌گونه امنیتی نداشت و سرانجام به تحریک معاویه به‌دست همسر خود (جَعْدَه) مسموم و شهید شد.

امام حسن مجتبی (علیه السلام) به دلیل درک هر دو مرحله نبوت و امامت از تاریخ اسلام در وقایع مهم بسیاری حضور داشته‌اند که همگی حاکی از جایگاه رفیع آن حضرت در نزد پروردگار باری تعالی، رسول اکرم ﷺ و اهل بیت (علیهم السلام) است. بر اساس یافته‌ها، این نگاره‌ها وقایع مهم زندگانی امام حسن (علیه السلام) را بر اساس باورهای شیعه و آیات و روایات به تصویر کشیده‌اند و در هریک از آن‌ها بر مبنای مضمون مد نظر، مؤلفه‌های بصری و نمادین به انعکاس امر امامت امام حسن (علیه السلام) به‌عنوان دومین جانشین بلافاصل حضرت رسول ﷺ بعد از حضرت علی (علیه السلام) به امر الهی پرداخته‌اند.

۱-۱. اهداف تحقیق

دستیابی به ویژگی‌ها و مؤلفه‌های بصری و نمادین نگاره‌های منعکس‌کننده رخدادهای مهم زندگی امام حسن (علیه السلام).

بررسی ارتباط میان آیات و روایات شیعه مربوط به این رخدادهای نگاره‌هایی با این مضامین.

۱-۲. سؤالات تحقیق

نگارگران از چه مؤلفه‌های بصری و نمادین برای بیان رخدادهای مهم زندگی امام حسن (علیه السلام) استفاده کرده‌اند؟

عواملی مانند ترکیب‌بندی، عناصر بصری و ارتباط تصویری هر نگاره چگونه در خدمت بیان آیات و روایات مدنظر قرار گرفته‌اند؟

آیات و روایات شیعه چه نقش و تأثیری در مصورسازی این نگاره‌ها داشته‌اند؟

۱-۳. پیشینه تحقیق

با وجود اهمیت سیره امام حسن (علیه السلام) در تاریخ اسلام و وجود نگاره‌هایی درباره ایشان، تاکنون پژوهش منحصر به فردی در حیطه نگارگری انجام نگرفته است. از تحقیقاتی که در حوزه این پژوهش واقع می‌شوند، می‌توان به مقاله «مطالعه پیکرنگاری پیامبر (صلی الله علیه و آله) در نگاره‌های دوره ایلخانی با اتکا به آیکونوگرافی پانوفسکی» نوشته مریم رفیعی و علی اکبر جهانگرد (۱۳۹۹) اشاره کرد که بر اساس شیوه آیکونوگرافی به بررسی سیر تحول شمایل دینی به خصوص مهم‌ترین خصوصیات شمایل نگارانه چهره پیامبر (صلی الله علیه و آله) پرداخته و وجوه افتراق و تشابه تصاویر حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) مشخص شده است. در تحقیقی با عنوان «عناصر بصری رویدادهای زندگی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) در نگاره‌های جامع التواریخ»، مهناز شایسته‌فر و شهین عبدالکریمی (۱۳۹۵) به مطالعه نگاره‌های مربوط به زندگانی رسول الله (صلی الله علیه و آله) پرداخته و تأثیرات عناصر بصری بیژانس و چین و فرهنگ و هنر ایلخانان را بر این نگاره‌ها نشان داده‌اند. در مقاله «بررسی تصویرسازی زندگی حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) در نسخه‌های چاپ سنگی طوفان البکاء» نوشته فاطمه عسگری (۱۳۹۴) تصاویر حضرت فاطمه (علیها السلام) بررسی شده تا شاخصه متمایز تصویر ایشان نسبت به افراد دیگر در این نسخه شناسایی شود و بدین طریق به نحوه طراحی و ترکیب‌بندی تصاویر این نسخه دست یافته شده است. این تحقیق برای اولین بار به مطالعه نحوه انعکاس مؤلفه‌های بصری رخدادهای مهم زندگانی امام حسن مجتبی (علیه السلام) در نگاره‌های مذهبی دوره‌های مختلف پرداخته است.

۱-۴. روش تحقیق

روش پژوهش از نوع توصیفی تحلیلی با رویکرد تطبیقی است. در ابتدا به بررسی اجمالی زندگی امام حسن مجتبی (علیه السلام) و شکل‌گیری نگارگری شیعه پرداخته شده و سپس ویژگی‌های نگاره‌هایی که رخدادهای مهم زندگانی ایشان را منعکس کرده‌اند و چگونگی ارتباط آیات و روایات شیعه با عناصر بصری موجود در این آثار مطالعه می‌شود. برای شناخت مضمون مصور شده در نگاره‌ها، مؤلفه‌های بصری و نمادین و تمهیدات تجسمی به کار رفته در آن‌ها شناسایی و مطابق با آیات و روایات توصیف و تحلیل شده است. اطلاعات این تحقیق از منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و روش نمونه‌گیری به شکل سرشماری است؛ بنابراین، جامعه آماری این پژوهش تمام نگاره‌های شناخته شده و در دسترس با موضوع رخدادهای مهم زندگانی امام حسن (علیه السلام) از دوره ایلخانی تا صفوی است.

۲. نگارگری مذهبی

هنرمندان برای بیان ابعاد گوناگون معنوی و مفهومی مضامین مذهبی به شیوه‌ها و نمادهای نگارگری هر دوره متوسل می‌شوند و طبیعتاً این روش‌ها متأثر از فضای فکری، سیاسی و اجتماعی به‌ویژه بینش صاحبان قدرت در هر دوره بوده و طرز نگرش و روایت مدنظر حامیان در نگاره‌ها انعکاس یافته است. به‌طور مثال، در اکثر نسخه‌های دوره‌های سلجوقی، ایلخانی و تیموری ترسیم شخصیت‌های مقدس شیعه به‌روش واقع‌گرایانه و شمایل‌گونه و بدون حائل همچون دیگر شخصیت‌های اسلامی بیانگر نوع نگاه ناسوتی نگارگران به شخصیت‌های شیعه در آن دوره‌هاست و صرفاً این آثار به بازنمایی رویدادها از بُعد تاریخی پرداخته‌اند، نه آن حرمتی که شیعیان برای ائمه اطهار (علیهم السلام) قائل‌اند؛ بنابراین با حاکمیت تفکر اهل تسنن نباید انتظار داشت تصاویر با مضامین شیعه به‌گونه‌ای صریح و بی‌پرده به تبلیغ اندیشه‌های شیعه بپردازند و شیوه‌ها و قواعدی برای بیان شأن و جایگاه آن‌ها در تصاویر به کار برده شود؛ اما از قرن ۱۰ قمری و با قدرت‌یابی اندیشه شیعه، شیوه‌ها و تمهیدات بیشتری خلق شد که نظرگاه شیعه نسبت به شخصیت‌های مقدس در عرصه نگارگری را جلوه داد (مهدی‌زاده، ۱۳۹۲: ۶۸-۶۹). شخصیت‌های شیعه برگزیدگانی

هستند که اگر صورت جسمانی و زمینی آن‌هایی واسطه و بدون به‌کاربردن تمهیداتی در تصویر ظهور یابد، مخاطب را به مدلول واقعی آن‌ها ارجاع نمی‌دهد و احتمالاً یکی از دلایل حرمت تصویرگری به‌خصوص شمایل اولیای الهی را بر همین مبنا باید دانست؛ زیرا صورت مادی این جهانی بر مناسباتی دلالت دارد که انسان را از رسیدن به مدلول حقیقی باز می‌دارد؛ بنابراین ابداع نماد و شیوه‌های تصویری که اهمیت موضوعات شیعه همچون تقدس، بزرگی و شأن‌الای شخصیت‌های آن را نشان دهد از دوره صفوی بیشتر بروز و تجلی یافت (همان: ۱۸۰ و ۱۸۱).

۱-۲. مؤلفه‌های بصری رخدادهای مهم زندگانی امام حسن مجتبی (علیه السلام) در نگاره‌های دوره ایلخانی تا صفوی

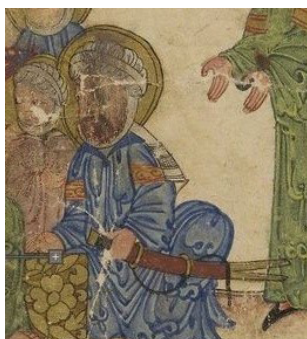
۱-۱-۲. نگاره «مسيلمه كذاب» نسخه «آثار الباقيه عن القرون الخاليه» موجود در كتابخانه دانشگاه ادینبورگ

«آثار الباقيه عن القرون الخاليه» تألیف ابوریحان بیرونی، دانشمند ایرانی به سال ۳۹۱ قمری است. این نسخه مربوط به تاریخ و نجوم است و تصاویر آن ارتباط زیادی با مطالب تاریخ‌شناسی آن ندارد و جزو اولین نسخی است که نگاره‌هایی از رسول‌الله در آن دیده می‌شود. نسخه اصلی سال ۷۰۷ قمری تحت حمایت ألبایتو و به دستور رشیدالدین در ربع رشیدی تبریز تنظیم شده است. از «آثار الباقيه عن القرون الخاليه» نسخه‌های متعددی در کتابخانه‌های ایران و کشورهای دیگر جهان وجود دارد. نسخه موجود در کتابخانه ادینبورگ، به قطع رحلی (۱۳/۵ در ۳۰ سانتی‌متر) و مشتمل بر ۱۷۸ صفحه و هر صفحه ۲۱ سطر است که به خط عربی و به قلم نستعلیق توسط ابن شهیرالکتبی کتابت شده است. این نسخه دارای ۲۵ مجلس نگارگری است که فقط ۶ نگاره آن به زندگانی پیامبر ﷺ پرداخته است.

تصویر ۱- نگاره «مسيلمه كذاب» نسخه «آثارالباقیه عن القرون الخاليه»، اوایل قرن ۸ قمری، محل نگهداری: کتابخانه دانشگاه ادینبورگ (www.pinterest.com).

در نگاره «مسيلمه كذاب» نسخه «آثارالباقیه عن القرون الخاليه» موجود در کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، مضمون اصلی ادعای نبوت مسيلمه و جانشینی پیامبر ﷺ است. در حالی که مهم‌ترین مسئله درباره تعیین پیشوای دینی، انتصابی بودن آن از جانب خداوند است، چرا که جانشین می‌باید اوامر و نواهی الهی را برای مردم بیان کند. اهمیت این موضوع می‌طلبد که تعیین فردی از جانب خداوند باشد و پیامبر ﷺ به فرمان الهی جانشین خود، علی (علیه السلام) را تعیین کرد، ولیکن برخی همچون مسيلمه كذاب پذیرش اسلام و پیروی از پیامبر ﷺ را مشروط به کسب جانشینی پس از پیامبر ﷺ دانسته‌اند. آن حضرت در جواب نامه مسيلمه نوشت: «از محمد ﷺ به مسيلمه كذاب، زمین برای خداست و آن را به هر که از بندگان بخواهد میراث دهد و سرانجام نیک برای پرهیزکاران است» (طبری، ۱۳۷۵، ج ۴: ۱۲۷۴).

تصویر ۴- بخشی از تصویر ۱

تصویر ۳- بخشی از تصویر ۱

تصویر ۲- بخشی از تصویر ۱

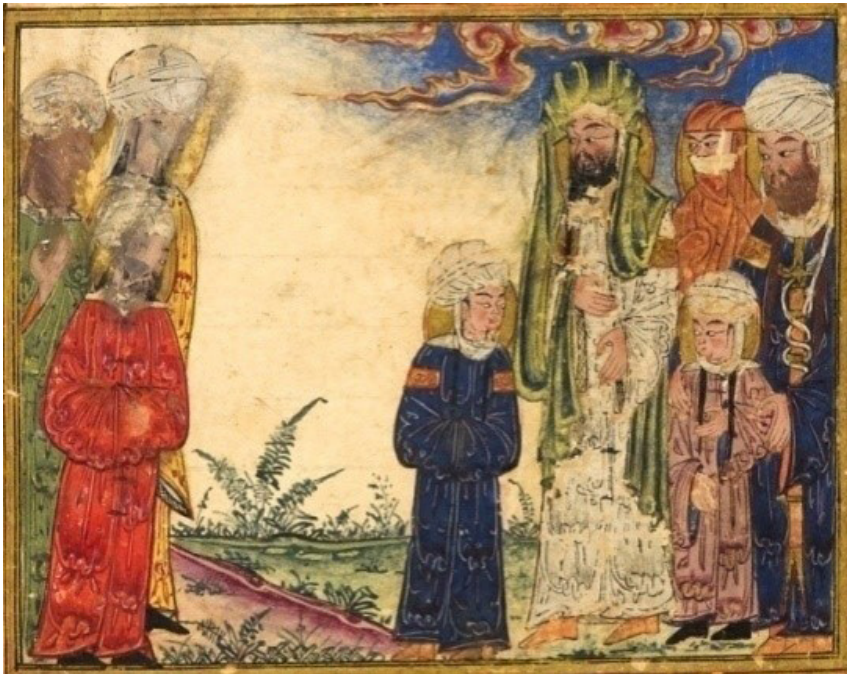
در این نگاره، حضرت محمد ﷺ با جامه سبزرنگ و دستاری سپید در جمع یاران و اهل بیت‌شان به حالت چهارزانو بر تختی با نقوش گیاهی نشسته است (تصویر ۲) و برای نمایش رتبه معنوی بالاتر پیامبر ﷺ، ایشان را در سطح بالاتر نسبت به دیگر افراد ترسیم کرده‌اند و حضرت در حال گفت‌وگو با فرستادگان مسیلمه هستند. فرستادگان در سمت چپ و پشت سر اهل بیت (علیهم السلام)، امام علی (علیه السلام) (تصویر ۴) و امام حسن و امام حسین (علیهم السلام) قرار گرفته‌اند و بر فراز سر پیامبر ﷺ و اهل بیت ایشان ابر رحمت ترسیم شده است (تصویر ۳). اگرچه در اکثر روایاتی که درباره مسیلمه ذکر شده، درباره اهل بیت (علیهم السلام) در آن محفل سخنی گفته نشده است، ولیکن احتمال دارد، هنرمند برای تأکید بر جانشینان برحق پیامبر ﷺ، علی (علیه السلام) و حسنین (علیهم السلام) را نزدیک‌ترین افراد به پیامبر ﷺ ترسیم کرده است. همان‌طور که پیامبر ﷺ در جواب مسیلمه نوشت: «از محمد ﷺ به مسیلمه کذاب، زمین برای خداست و آن را به هر که از بندگان بخواند میراث دهد و سرانجام نیک برای پرهیزکاران است.» احتمالاً این تصویر جزو اولین نگاره‌هایی است که امام حسن (علیه السلام) که جزو اوصیای الهی پیامبر ﷺ است در آن به تصویر کشیده شده است.

۲-۱-۲. نگاره «مباهله» نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه» موجود در کتابخانه دانشگاه ادینبورگ

نگاره «مباهله» نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه» موجود در کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، موضوع «مباهله» بر اساس آیات قرآنی و مستندات تاریخی صدر اسلام را که میان اهل بیت پیامبر اسلام ﷺ و مسیحیان نجران رخ داده، به نمایش گذاشته است. پس از اینکه خدای سبحان به رسولش دستور «مباهله» با مسیحیان نجران را داد، قرار بر این شد که هر دو گروه با فرزندان و همسران خود به محل تعیین شده آمده و برای نابودی اهل باطل دعا کنند. هنگامی که بزرگان نجران مشاهده کردند، پیامبر ﷺ عزیزترین نزدیکان خود را برای این کار راهی میدان کرده است، به صدق ادعای او پی برده و از مباهله منصرف می‌شوند. آن‌ها به این نتیجه رسیدند که اگر ادعای رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) اساس بود، هیچ‌گاه در صحنه‌ای که قرار است همراهان ایشان مورد لعن و نفرین قرار گیرند، اهل بیت خویش را سپر بالای خود قرار نمی‌داد (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۴: ۳۶۱).

در نگاره «مباهله»، حضرت رسول ﷺ دارای لباس و دستاری سپید و عبایی سبزرنگ است و سفیدی لباس ایشان نشان پاکی است (تصویر ۶). پیامبر اکرم ﷺ در حالی که دست راستش را به طرف سینه برده، مشغول گفت‌وگو با مسیحیان نجران است؛ زیرا یکی از آن‌ها نیز دستش را بالا برده و احتمالاً با حضرت رسول ﷺ در حال مصالحه است. حضرت علی (علیه السلام) نیز دارای پوشش سرمه‌ای و دستار سفیدی بر سر است و دنباله دستارش روی شانه‌اش قرار گرفته و در دستش ذوالفقار را نگه داشته است. پشت سر حضرت رسول ﷺ بانویی با پوشش و روبند نارنجی ایستاده است که بنا بر روایات مباهله حضرت زهرا (علیها السلام) است. (این تصویر از جمله اولین نگاره‌هایی است که زنان را با حجاب کامل نشان داده است.) جلوی حضرت علی (علیه السلام)، کودکی با لباس صورتی و دستاری سفید ایستاده و کودکی که احتمالاً امام حسن (علیه السلام) است نیز روبه‌روی امام حسین (علیه السلام) ایستاده و صورتش رو به بالا و در حال شنیدن گفت‌وگوهای پیامبر ﷺ با مسیحیان ترسیم شده است. ظاهراً نگارگر برای نشان دادن جایگاه یکسان امام حسن و امام حسین (علیه السلام) در نزد پیامبر ﷺ آن‌ها را به صورت قرینه در دو طرف رسول ﷺ به تصویر کشیده است. در این تصویر، تمام افراد دارای هاله نورانی هستند. این موضوع متأثر از نگارگری این دوره است که هاله را برای چهره همه اعم از مقدس و غیر مقدس رسم می‌کرده‌اند؛ اما بر گرد چهره رسول الله ﷺ علاوه بر دستار و هاله‌ای نورانی، عبای سبزرنگی نیز ترسیم شده است. احتمالاً نگارگر بدین طریق خواسته بر برتری و سیادت رسول اکرم ﷺ بر امت اسلامی و مقام شامخ‌شان تأکید کند و به احتمال زیاد انتخاب رنگ سبز برای ایشان می‌تواند مبین عصمت پیامبر ﷺ نیز باشد. همچنین می‌تواند اشاره‌ای بر «حدیث کساء» و نزول «آیه تطهیر» درباره اهل بیت پیامبر ﷺ داشته باشد. در این تصویر از عناصر بصری برای بازنمایی محل «مباهله» که به اعتقاد برخی در نقطه‌ای خارج از شهر مدینه و در دامن صحرا و کنار کوه مباهله بوده، استفاده شده است. زمینه نگاره پوشیده از سبزه و بوته‌هایی روی کوه سفیدرنگ «مباهله» ترسیم شده که می‌تواند گواهی بر نوع منطقه این ماجرا باشد. آسمان آبی تیره با ابرهای حلقوی طلایی بر بالای سر آل کساء (علیه السلام) سایه افکنده است. احتمالاً وجود این ابرها نشان رحمت الهی است (تصویر ۸) که با وجود اهل بیت پیامبر ﷺ ظاهر شده‌اند.

«مباهله» علاوه بر اینکه موجب اثبات حقانیت اسلام در برابر سایر ادیان الهی و بیان فضایل علی (علیه السلام) و اهل بیت (علیهم السلام) است، بدین طریق جانشینان بر حق رسول خدا در قرآن را برای مسلمانان مشخص می‌کند و این مهم‌ترین و اصلی‌ترین سند تاریخی برای مسئله جانشینی پیامبر (صلی الله علیه و آله) است.

تصویر ۵- نگاره «مباهله»، نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»، اوایل قرن ۸ قمری، محل نگهداری: کتابخانه دانشگاه ادینبورگ (www.pinterest.com).

۱. روزی مأمون به حضرت رضا (علیه السلام) گفت: بزرگ‌ترین فضیلت امیرالمؤمنین (علیه السلام) که قرآن بر آن دلالت دارد، چیست؟ حضرت رضا (علیه السلام) به او فرمود: «فضیلتی که در مباهله است. زیرا خداوند عزوجل می‌فرماید: «فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ أَتَبَاءَنَا وَآبَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ تَبْتَهِلْ فَتَجْعَلْ لُغْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ» طبق این آیه امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) نفس پیامبر (صلی الله علیه و آله) است. از طرفی می‌دانیم که هیچ یک از مخلوقات خداوند سبحان، بزرگوارتر و برتر از پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) نیست، پس لازم است که به حکم خدا هیچ کس برتر از نفس پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) نباشد.» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۹: ۱۸۸).

تصویر ۸- بخشی از تصویر ۵

تصویر ۷- بخشی از تصویر ۵

تصویر ۶- بخشی از تصویر ۵

۲-۱-۳. نگاره «غدير خم» نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخاليه» موجود در مدرسه عالی شهيد مطهری

نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخاليه» موجود در کتابخانه مدرسه عالی شهيد مطهری، به قطع وزیری (۲۵ در ۱۶/۵ سانتی‌متر) و مشتمل بر ۳۶۴ صفحه است که در سال ۱۰۷۵ قمری به خط عربی و به قلم نستعلیق کتابت شده است. این نسخه که در دوره صفویه مجدداً تصویرگری شده نیز ۲۵ مجلس نگارگری دارد که ۶ نگاره آن به زندگی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) اختصاص یافته است. در زمان صفویان نسخه‌برداری و مصورسازی نسخه‌های متعددی همچون «آثار الباقیه عن القرون الخاليه» رواج یافت و این نگاره «غدير خم» منتخب از نسخه‌ای است که در این دوره تصویرگری شده است.

در این تصویر، حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) با قبای قهوه‌ای و عبای مشکی و علی (علیه السلام) در روبه‌روی ایشان با لباسی سرمه‌ای ایستاده است. هر دو حضرت دارای دستار سفید و هاله نورانی هستند و حضرت علی (علیه السلام) ذوالفقار را در دستش نگه داشته است. پیامبر (صلی الله علیه و آله) دست خویش را بر شانه علی (علیه السلام) نهاده و او را به امت اسلامی معرفی می‌کند^۱ (تصویر ۱۰). هنرمند بدین طریق انتصاب امیرالمومنین علی (علیه السلام) توسط پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) را به نمایش گذاشته است.

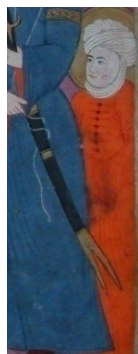
۱. آیه تبلیغ «يَا أَيُّهَا الرُّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ» (مائده، ۶۷).
آیه اکمال دین «الْيَوْمَ يَكْمُلُ الدِّينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» (مائده، ۳).

تصویر ۹- نگاره «غدیر خم»، نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»، اوایل قرن ۱۱ قمری، محل نگهداری: مدرسه عالی شهید مطهری (منبع: نگارندگان)

پشت حضرت علی (علیه السلام) کودکی با لباس قرمز رنگ و دستاری مشابه علی (علیه السلام) ایستاده است (تصویر ۱۱) و هر سه آن‌ها دارای هاله نورانی هستند که نشانه تقدس آن‌هاست. در جانب راست پیامبر ﷺ نیز دوزن با لباس‌های زرشکی و آبی ایستاده‌اند. احتمالاً حضور آن‌ها در این نگاره اشاره بر حدیث تهنیت و بیعت زنان با رسول اکرم ﷺ و امیرالمومنین (علیه السلام) دارد. (تصویر ۱۲) مدل لباس و دستار همه افراد این نگاره یک شکل است؛ ولی حضرت رسول ﷺ عبای سیاهی نیز دربردارد و طرز دستار بستن ایشان نیز متفاوت است. شاید نگارگر با ترسیم دست پیامبر ﷺ بر شانه علی (علیه السلام) و حضور کودکی، احتمالاً امام حسن (علیه السلام) در پشت سر آن حضرت، خواسته علاوه بر انتصاب علی (علیه السلام) توسط رسول اسلام ﷺ به این حدیث از پیامبر ﷺ در غدیر خم نیز اشاره کند: «خداوند در کتابش

شما را به نماز امر فرموده که آن را برایتان بیان داشتیم و به زکات و روزه و حج دستور داده که برای شما تبیین کرده و تفسیر نمودم و به ولایت امر کرده و من شما را شاهد می‌گیرم که ولایت مخصوص این شخص است و حضرت در این حال دست مبارکش را بر علی بن ابی طالب (علیه السلام) گذاشت. سپس به دو پسرش بعد از او اختصاص دارد و بعد از آن مخصوص جانشینان از فرزندان آنان است. آنان از قرآن جدا نمی‌شوند و قرآن از آنان جدا نمی‌شود تا بر سر حوضم بر من وارد شوند» (هلالی عامری، ۱۴۱۶ق: ۲۰۰).

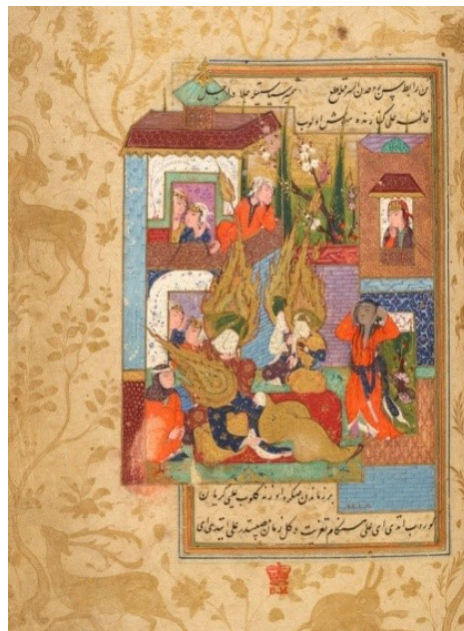

تصویر ۱۰- بخشی از تصویر ۹ تصویر ۱۱- بخشی از تصویر ۹ تصویر ۱۲- بخشی از تصویر ۹

۲-۱-۴. نگاره «رحلت حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم)» نسخه «حديقة السعداء» موجود در کتابخانه بریتانیا

نسخه «حديقة السعداء» که نثری ترکی از «روضه الشهداء» واعظ کاشفی است، توسط فضولی بغدادی تألیف شده است. کتاب «روضه الشهداء» اثر کمال الدین حسین بن علی واعظ کاشفی (متوفی ۵۹۱۰ق) به دستور سید مرشد الدین عبداللّه معروف به سید میرزا داماد سلطان حسین باقرا تألیف شده است. از این کتاب نسخه‌های متعددی در موزه‌های مختلف جهان وجود دارد؛ ولی نسخه «حديقة السعداء» که در کتابخانه بریتانیا نگهداری می‌شود، دارای ۱۵ مجلس نگارگری است که یکی از آن‌ها به رحلت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) اختصاص یافته است. در این نگاره، کتیبه‌هایی به خط نستعلیق ترکی مشاهده می‌شود که موضوع نگاره را بیان می‌کند.

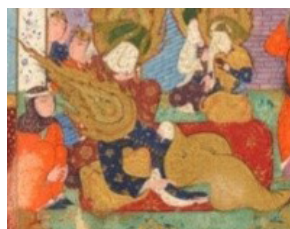
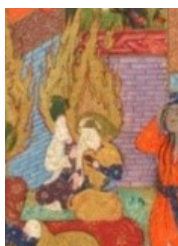
این نگاره، واپسین لحظات حیات پیامبر (صلی الله علیه و آله) را به نمایش گذاشته است، زمانی که حال رسول خدا (صلی الله علیه و آله) رو به وخامت نهاده و آثار مسمومیت با زهر بر ایشان غالب شده و نزدیکان شان در کنار بستر ایشان گرد آمده اند. پیامبر (صلی الله علیه و آله) در حالی که سر بر دامن امیرالمومنین علی (علیه السلام) دارد و هاله شعله‌سان، چهره شان را پوشانده، به نمایش درآمده است (تصویر ۱۴) و حضرت علی (علیه السلام) نیز با جامه قهوه‌ای رنگ و عمامه سبزرنگ و هاله شعله‌سان همچون حسنین (علیه السلام) ترسیم شده و احتمالاً دو بزرگوار در حال گفت‌وگو با یکدیگر هستند؛ زیرا بر اساس روایات رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به امیرالمؤمنین (علیه السلام) فرمود: «سر مرا در دامن خود قرار ده، زیرا امر خدا فرارسیده است. بعد از مرگم تجهیز مرا بر عهده گیر و بر من نماز بخوان و از من جدا مشو تا این که مرا در مرقد قرار دهی و از خداوند متعال در این اموری طلب» (ابن سعد، ۱۴۰۵ ق، ج ۲: ۲۶۳). احتمال دارد بانویی که در سمت راست بالای بستر پیامبر (صلی الله علیه و آله) به تصویر کشیده شده، حضرت فاطمه (علیها السلام) باشد که با چشمانی اشکبار حال پدر را با پریشانی نظاره می‌کند و احتمالاً خبر مسرت بخش پیامبر (صلی الله علیه و آله) که «تو اولین کس از اهل بیت (علیهم السلام) من هستی که به من ملحق می‌شوی» فاطمه (علیها السلام) را اندکی تسکین داده است (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۳ - نگاره «رحلت حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) در دامن حضرت علی (علیه السلام)»،

نسخه «حديقة السعداء»، اواخر قرن ۱۰ و اوایل ۱۱ قمری، محل نگهداری: کتابخانه بریتانیا، (www.imagesonline.bl.uk).

در کنار بستر رسول الله ﷺ حسنین (علیه السلام) نیز مشاهده می‌شوند که متحیرانه به حالات جدّ بزرگوارشان نظاره می‌کنند (تصویر ۱۶). چون زمانی که امام حسن و امام حسین (علیه السلام) گریه‌کنان بر رسول خدا ﷺ وارد شدند و خود را بر روی سینه حضرت انداختند، امیرالمومنین (علیه السلام) خواست آن‌ها را بلند کند که پیامبر ﷺ فرمود: «علی جان! آن‌ها را به حال خود بگذار تا من آنان را ببویم و آنان هم مرا ببینند و من از آنان توشه بگیرم و آن‌ها هم از من توشه بردارند» (همان). پیامبر اکرم ﷺ این جملات را فرمود و در حالی که سر در دامن امیرالمؤمنین (علیه السلام) داشت، بدروء حیات گفت و به نزد پروردگارش عروج کرد.

تصویر ۱۴ - بخشی از تصویر ۱۳ تصویر ۱۵ - بخشی از تصویر ۱۳ تصویر ۱۶ - بخشی از تصویر ۱۳

چهره امام علی و حسنین (علیه السلام) علاوه بر روئند، با هاله‌ای نورانی پوشانده؛ اما چهره رسول خدا ﷺ فقط با انوار شعله‌سان ترسیم شده است، در حالی که برخلاف سایر نسخ شیعه که چهره حضرت فاطمه (علیها السلام) پوشانده می‌شد، در این نگاره بدون روئند به تصویر کشیده شده است. در این تصویر، علاوه بر اهل بیت (علیهم السلام) که نزدیک‌ترین افراد به پیامبر ﷺ هستند، افراد دیگری نیز مشاهده می‌شوند که احتمالاً اشاره بر سایر همسران رسول خدا ﷺ دارد که از اشکوبه‌هایی به نظاره پرداخته‌اند و یکی از آنان با چهره‌ای تیره و مویه‌کنان و جامه‌دران به پیامبر ﷺ نزدیک می‌شود.

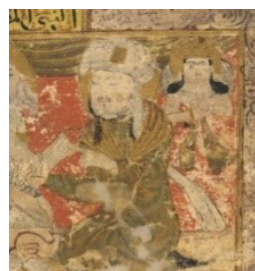
۲-۱-۵. نگاره «نسب‌شناسی پیامبر (صلی الله علیه و آله)» نسخه «تاریخ بلعمی» (جلد اول) موجود در گالری فریر

تصویر ۱۷- نگاره «نسب‌شناسی پیامبر (صلی الله علیه و آله)»، «نسخه بلعمی» (جلد اول)، قرن ۸ قمری، محل نگهداری: گالری فریر، (www.wikimedia.org)

نگاره «نسب‌شناسی پیامبر (صلی الله علیه و آله)» متعلق به نسخه مصور «تاریخ بلعمی» موجود در گالری فریر است که در صفحه ۱۵۷ جلد اول این نسخه سه جلدی وجود دارد. این نگاره با کتیبه‌هایی راجع به شجره‌نامه پیامبر (صلی الله علیه و آله) و خاندان ایشان به‌نمایش گذاشته شده است. در قسمت راست بالای این نگاره، پیامبر (صلی الله علیه و آله) با جامه‌ای سبزرنگ، عمامه‌ای سپید و گیسوان سیاه‌رنگ، روی سجاده‌ای با نقش محراب که بر آن کلمه «الله» نقش بسته، نشسته است (تصویر ۱۸). ایشان با دست چپش به سمت قرآن که در دست راستش نگه داشته است، اشاره می‌کند و احتمال دارد با ابوبکر و عمر که در مقابل ایشان نشسته‌اند، درباره آن گفت‌وگو می‌کند. در این نگاره، شمشیر دولبه (معروف به «ذوالفقار») در دست عمر قرار دارد، برخلاف دیگر نگاره‌ها که همیشه ذوالفقار در دستان امام علی (علیه السلام) ترسیم می‌شود؛ بنابراین احتمال دارد، نگارگر یا حامیان آن بدین طریق موضوع غصب خلافت امام علی (علیه السلام) توسط عمر را به‌نمایش گذاشته است.

در پشت حضرت رسول ﷺ جبرئیل (علیه السلام)، حامل وحی الهی، ایستاده است و در پس زمینه و پشت سر پیامبر ﷺ پرده‌ای سبزرنگ نیز به نمایش گذاشته شده است. در مرکز تصویر، حسنین (علیه السلام) با عمامه و جامه‌های هم‌رنگ پیامبر ﷺ ترسیم شده‌اند و مدل عمامه و حالت گیسوان آن‌ها نیز مشابه حضرت محمد ﷺ است (تصویر ۱۹). در پیش زمینه نگاره و پایین تر از حسنین (علیه السلام) و در سمت راست آن‌ها، عثمان با عمامه زردرنگ و جامه سپید مشاهده می‌شود که به‌سوی پیامبر ﷺ می‌نگرد و در مقابل وی دو مرد با پوشش‌های متنوع در حال مطالعه قرآن یا کتابی هستند که روی رحل قرار دارد. در قسمت پایین و گوشه سمت راست تصویر، علی (علیه السلام) با لباس سبزرنگ (هم‌رنگ لباس پیامبر ﷺ) نشسته است و قلم و طوماری در دستانش قرار دارد (تصویر ۲۰). در گوشه سمت چپ مردی با جامه اهل کتاب در آن دوره مشاهده می‌شود. ترسیم علی (علیه السلام) با طومار نوشتاری علاوه بر نمایش موقعیت وزارت او در طول زندگی حضرت محمد ﷺ، می‌تواند وظیفه معنوی را نشان دهد که به وی توسط پیامبر ﷺ در طول مراسم «حجه الوداع» تفویض شده است. این وظیفه بنابر «حدیث ثقلین» می‌تواند حفظ پیام قرآن به‌صورت اولیه و نابش برای نسل‌های بعدی باشد؛ زمانی که پیامبر ﷺ در میان آن‌ها نیست و نبوت دیگر وجود ندارد.

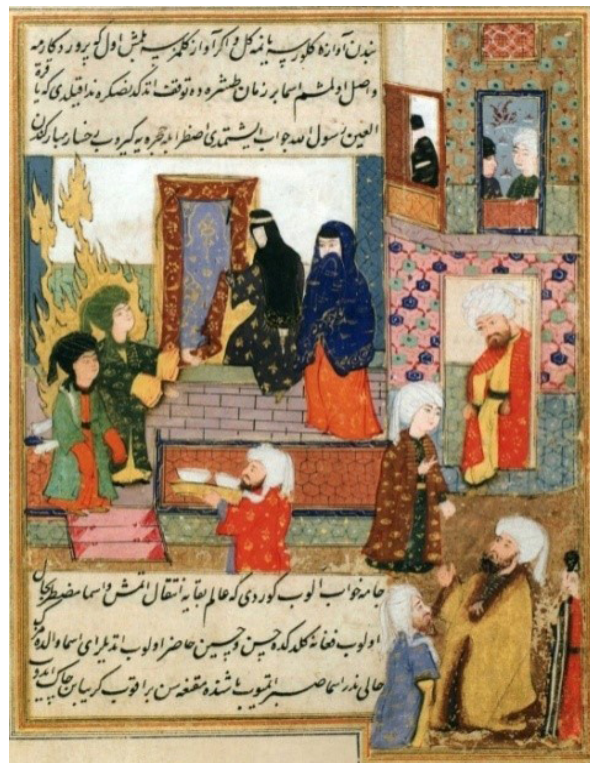

تصویر ۱۸- بخشی از تصویر ۱۷ تصویر ۱۹- بخشی از تصویر ۱۷ تصویر ۲۰- بخشی از تصویر ۱۷

قبای سبز پیامبر ﷺ و اهل بیت ایشان، احتمالاً به ماجرای «حدیث کساء» مرتبط است. در متون شیعه این موضوع به آیه ۳۳ «سوره احزاب» نسبت داده شده که خداوند می‌فرماید: «خداوند می‌خواهد تو و اهل بیت تو را از هرگونه ناپاکی دور کند و شما را چنان که باید پاک دارد» اهل بیتی که علامه حلی می‌گوید، خانواده پاکی است که توسط پروردگار انتخاب

شده است (العترۃ التطهیر / آیه تطهیر)، امری که به عنوان وحی الهی درباره علی، فاطمه، حسن و حسین (علیهم السلام) نازل شده است که ویژگی امامت ایشان را تأیید می‌کند. از این رو، قبا‌های سبزرنگ مشترک میان حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) و سه تن از اعضای اهل بیتش ممکن است به مصونیت فطری آن‌ها از گناه (عصمت) نیز اشاره کند؛ زیرا برخلاف متکلمان اهل سنت که مصونیت ذاتی از گناه را فقط منحصر به پیامبر (صلی الله علیه و آله) می‌دانند، متکلمان شیعه معتقدند «عصمت» خصیصه ذاتی‌ای است که نه تنها از آن حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) است، بلکه امامان شیعه نیز دارای این صفت هستند (Shani, 2005: 288).

۲-۱-۶. نگاره «شهادت حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)» نسخه «حديقة السعداء» موجود در توپقایی سرای استانبول

تصویر ۲۱- نگاره «شهادت حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)»، نسخه «حديقة السعداء»، اواخر قرن ۱۰ و اوایل ۱۱ قمری، محل نگهداری: توپقایی سرای استانبول (www.islamosfera.ru).

نسخه «حديقة السعدایی» که در توقایی سرای استانبول نگهداری می‌شود، ۱۳ مجلس نگارگری دارد که یکی از آن‌ها به شهادت حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) اختصاص یافته است. در این نگاره، همزمان چندین صحنه از هنگام شهادت حضرت زهرا (علیها السلام) ترسیم شده است. در مرکز نگاره، بانویی با روبند سپید در حال ورود به حجره‌ای است که احتمالاً حضرت فاطمه (علیها السلام) است که هنرمند آخرین لحظات حیات ایشان را به نمایش گذاشته است (تصویر ۲۲). بر اساس روایات، در آن لحظات واپسین حضرت پس از شست‌وشو و وضو لباس‌های نمازش را پوشیده و رو به قبله در بسترش خوابید و به اسماء فرمود: «من استراحت می‌کنم تو ساعتی صبر کن، سپس مرا صدا کن اگر جوابت را نشنیدی بدان که من از دنیا رفته‌ام؛ آن‌گاه علی (علیه السلام) را زود از رحلت من باخبر کن.» اسماء لحظه‌ای حضرت فاطمه (علیها السلام) را به حال خویش واگذار نمود و سپس آن حضرت را صدا کرد؛ اما جوابی نشنید و متوجه شد که روح بانوی عالمین از دنیا مفارقت نموده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳: ۱۸۶).

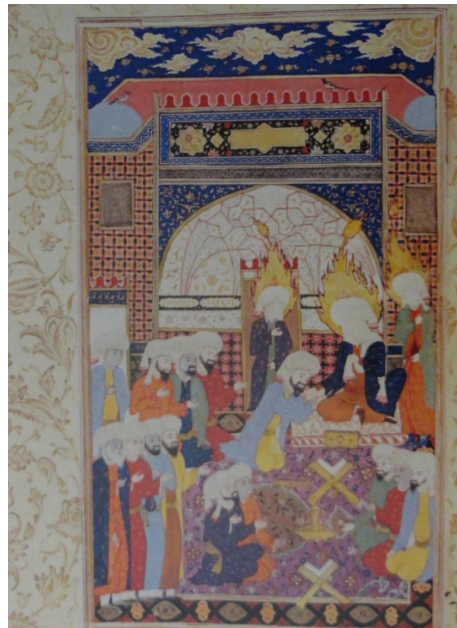
تصویر ۲۲- بخشی از تصویر ۲۱ تصویر ۲۳- بخشی از تصویر ۲۱ تصویر ۲۴- بخشی از تصویر ۲۱

احتمالاً فردی که چهره از حسنین (علیهم السلام) می‌پوشاند، اسماء بنت عمیس است؛ زیرا زمانی که امام حسن و امام حسین (علیهم السلام) به منزل می‌آیند و از احوال مادرشان می‌پرسند، اوساکت شد و پاسخی نداد، ولی آنان خودشان متوجه شهادت مادر شدند. در این نگاره نیز حسنین (علیهم السلام) همچون اکثر نگاره‌های شیعه با پوشش‌هایی به رنگ سبز و سرخ به نمایش درآمده‌اند، در حالی که چهره مبارک‌شان با هاله شعله‌سان احاطه شده است (تصویر ۲۳). همچنین در این تصویر، افرادی نیز حضور دارند که به نظر می‌رسد به محض شنیدن خبر شهادت دختر پیامبر (صلی الله علیه و آله) برای اطلاع از صحت و سقم این خبر در اطراف منزل ایشان تجمع کرده‌اند و فردی در حالی که دو ظرف غذا را حمل می‌کند، به سمت حسنین (علیهم السلام) حرکت می‌کند (تصویر ۲۴). ممکن است، بدین بهانه می‌خواهد این دو بزرگوار را سرگرم

کند تا درد مصیبت جانکاه فقدان مادرشان را کمی کاهش دهد.

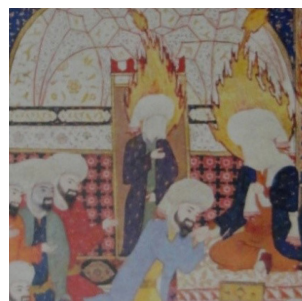
احتمال دیگر نیز این است که هنرمند به زیبایی صحنه رفتن حسنین (علیه السلام) به مسجد را همزمان به تصویر کشیده باشد. چون زمانی که اَسْمَاء بی‌تابی سبطین رسول الله را دید، به آن‌ها گفت: «ای فرزندان رسول الله نزد پدرتان، علی (علیه السلام)، بروید و او را از مرگ مادر مستحضر نمایید» («اشراق چهاردهم»، ۱۳۹۱) آن‌ها از منزل به جانب مسجد روانه شدند و صداشان به «یا محمدا و یا احمد!» بلند شده بود تا به مسجد رسیدند. صحابه به استقبال ایشان دویدند، سبب گریه و ناله از آنان پرسیدند، گفتند: «مادر ما از دنیا مفارقت کرده است.» زمانی که امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) این خبر را شنید، بر روی زمین افتاد و از هوش رفت. (نمایش ساختمان‌های با نقوش و معماری مساجد این احتمال را قوت می‌بخشد.) این نگاره نیز همچون سایر نگاره‌ها کتیبه‌هایی به خط نستعلیق ترکی دارد که بخشی از موضوع نگاره را بیان کرده است.

۲-۱-۷. نگاره «بیعت مردم با امام علی (علیه السلام) بعد از مرگ عثمان» نسخه «حبیب السیر فی الاخبار افراد البشر» (جلد اول) موجود در کاخ گلستان

تصویر ۲۵- نگاره «بیعت مردم با امام علی (علیه السلام) بعد از مرگ عثمان»، نسخه «حبیب السیر فی الاخبار افراد البشر» (جلد اول)، قرن ۱۰ قمری، محل نگهداری: کاخ گلستان (رجبی، ۱۳۸۸: ۱۷۰).

نسخه «حبیب‌السیر فی الاخبار افرادالبشر» تألیف خواجه غیاث‌الدین معروف به «خواندمیر» در قرن ۱۰ قمری است. این نسخه مربوط به تاریخ عمومی جهان از پیشدادیان تا حوادث پایان عمر شاه اسماعیل است. این نسخه دارای دو مجلد است و جلد اول نسخه «حبیب‌السیر فی الاخبار افرادالبشر» موجود در کاخ گلستان، به قطع رحلی (۴۴ در ۲۷ سانتی‌متر) که در قرن ۱۱ قمری به زبان فارسی و به خط نستعلیق کتابت بسیار عالی شده است. این نسخه ۱۵ مجلس نگارگری از رویدادهای مهم زندگی پیامبر ﷺ و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) دارد که با تکنیک آبرنگ روی کاغذ دولت‌آبادی نخودی رنگ اجرا شده است.

تصویر ۲۶- بخشی از تصویر ۲۵ تصویر ۲۷- بخشی از تصویر ۲۵ تصویر ۲۸- بخشی از تصویر ۲۵

نگاره «بیعت مردم با امام علی (علیه السلام)» صحنه بیعت مردم با امیرالمومنین علی (علیه السلام) را بعد از قتل عثمان به نمایش گذاشته است. قیام‌کنندگان در برابر عثمان هنگامی که بعد از قتل عثمان به سراغ امام (علیه السلام) رفتند تا با او برای خلافت بیعت کنند، حضرت حاضر نشد، زیرا می‌دانست پیشگام شدن آن‌ها در بیعت، به این اتهام دامن می‌زند که نقشه قتل عثمان از قبل پی‌ریزی شده بود. به علاوه، اگر تنها آن‌ها بیعت می‌کردند گروهی می‌گفتند تنها قاتلان عثمان با او بیعت کردند، افزون بر این، امام (علیه السلام) می‌دانست که همه تحمل پذیرش حق را ندارند، ولی بعداً مهاجران آمدند و به آن حضرت اصرار ورزیدند و علی (علیه السلام) چاره‌ای جز پذیرش ندید (مغنیه، ۱۹۷۹ م، ج ۱: ۹۶). پس از پذیرش خلافت امام (علیه السلام) فرمودند: «پس (بیعت) در مسجد باید باشد، چرا که بیعت من پنهانی نخواهد بود و جز در مسجد انجام نخواهد شد.» (طبری، ۱۳۶۳، ج ۴: ۴۲۷) سپس مردم برای بیعت به مسجد پیامبر ﷺ رفتند و اولین کسی که با امام بیعت کرد طلحه بن عبیدالله بود و سپس مردم دسته دسته با امیرالمومنین علی (علیه السلام) بیعت کردند (همان: ۴۲۸).

از این‌رو، در این نگاره فضای داخل مسجدی مشاهده می‌شود که حضرت علی (علیه السلام) با جامه سرخ‌رنگ و عبایی سرمه‌ای روی زیراندازی ساده نشسته‌اند (تصویر ۲۶)، در حالی که فردی، احتمالاً طلحه برای دست‌بوسی و بیعت با ایشان پیش آمده است (تصویر ۲۷). فضای مسجد مملو از خواص اصحاب و عوامی است که برای عرض ارادت و اعلام متابعت دست‌به‌سینه حضور یافته‌اند (تصویر ۲۸). سمت راست امام علی (علیه السلام)، امام حسن (علیه السلام) با قبای سبزرنگ و امام حسین (علیه السلام) با قبای سرخ‌رنگ در سمت چپ حضرت علی (علیه السلام) قرار گرفته‌اند. احتمالاً نگارگر خواسته صحنه‌ای را نمایش دهد که امام علی (علیه السلام) برای ترسیم ازدحام عمومی مردم می‌فرماید: «هجوم به قدری زیاد بود که نزدیک بود دو یادگار پیامبر ﷺ حسن و حسین (علیه السلام) پایمال شوند و ردایم از دو طرف پاره شد و این‌ها همه در حالی بود که مردم همانند گوسفندانی، گرگ‌زده که دور چوپان جمع می‌شوند در اطراف من گرد آمدند» (نهج البلاغه، خطبه شقشقیه) «دور حل با قرآن گشوده و شمعدان همچون سایر اماکن مقدس شیعیان روی فرش که مسجد را پوشانده است، مشاهده می‌شود. ظاهراً ترسیم قرآن‌های گشوده، نمادی از حضور قرآن‌های ناطق یعنی اهل بیت (علیهم السلام) و احتمالاً ترسیم شمعدان که جایگاه نور است نیز اشاره‌ای بر آیه ۳۵ سوره نور دارد که چهارده معصوم (علیهم السلام) را انواری منشعب از نور الهی معرفی می‌کند که به دلیل ولایت بر مردم در امتداد ولایت پروردگار بشریت را به صراط مستقیم رهنمون می‌شوند. احتمال دارد نمایش دو گنبد در دو طرف درگاه مسجد، اشاره‌ای بر همسانی جایگاه حسنین (علیهم السلام) نزد امام علی (علیه السلام) باشد.

۲-۱-۸. نگاره «امام علی (علیه السلام) بعد از ضربت خوردن توسط ابن ملجم در مسجد کوفه» نسخه «حديقة السعداء» موجود در موزه بریتانیا

تصویر ۲۹- نگاره «امام علی (علیه السلام) بعد از ضربت خوردن توسط ابن ملجم در مسجد کوفه»، نسخه «حديقة السعداء»، اواخر قرن ۱۰ قمری، محل نگهداری: موزه بریتانیا، (www.pinterest.com).

این نگاره با ابعاد ۱۶/۲ در ۱۳/۱ سانتی متر) متعلق به نسخه‌ای از «حديقة السعداء» است که در موزه بریتانیا است. بخش اصلی این نگاره به زمانی اختصاص دارد که حسن بن علی (علیه السلام) پدر حاضر شده‌اند. بعد از این که فرق مبارک امیرالمومنین علی (علیه السلام) در محراب عبادت توسط ابن ملجم شکافته شد و ندای جبرئیل پشت عالم را لرزاند و مردم کوفه متوجه شدند که محراب با خون علی (علیه السلام) رنگین

شده و حسنین (علیه السلام) سراسیمه به سمت مسجد دویدند. احتمال دارد برای نمایش شدت جراحت چشم چپ امیرالمومنین (علیه السلام) بسته ترسیم شده است. امام حسن (علیه السلام) دست راستش را بر شانه و دست چپش را بر دست پدر نهاده و در حال دلجویی از ایشان است و امام حسین (علیه السلام) گریه کنان نگران احوال پدر است (تصویر ۳۰). چهره هر سه بزرگوار با هاله شعله‌سان احاطه شده و حسنین (علیه السلام) با عمامه سبز نمایش داده شده‌اند، ولی دستار امیرالمومنین (علیه السلام) سپیدرنگ است. احوال امام علی (علیه السلام) از شدت جراحت به قدری نامساعد است و توان نشستن ندارد که فردی حضرت را از پشت نگه داشته تا ایشان با حسنین (علیه السلام) صحبت کند (تصویر ۳۱). حتی زمانی که بعد از ضربت عده‌ای از مردم خواستند امام را بلند کنند تا به نمازش ادامه دهد، آن حضرت توان ایستادن نداشت و نماز را نشسته تمام کرد و از شدت زخم و زهر بی‌هوش شد. ظاهراً امام علی (علیه السلام) درباره نحوه برخورد با این ملجم با فرزندشان صحبت می‌کند؛ زیرا در بخش دیگری از نگاره، مردم در حال ضرب و شتم وی مشاهده می‌شوند.

امام علی (علیه السلام) خطاب به فرزندش امام حسن (علیه السلام) فرمود: «اگر من زنده بمانم خود صاحب اختیار و ولی خون خود هستم و اگر بمیرم وفانی گردم، فناء میعاد و میقات من است. اگر ضارب را عفو کنم، این عفو برای من موجب تقرب و برای شما حسنه‌ای است. پس عفو کنید و از جرم ضارب چشم بیوشید، آیا دوست ندارید که خداوند نیز از خطاها و گناهان شما درگذرد؟ پس چه بسیار حسرت است، برای کسی که در غفلت به سر می‌برد این که عمرش، حجت خدا علیه او باشد، یا آن که روزگار و ایامش او را به شقاوت بکشانند. خداوند ما را و شما را از افرادی قرار دهد که هیچ رغبت و میلی آن‌ها را از اطاعت خدای تعالی باز ندارد و بعد از مردن هیچ نیقت و گرفتاری و عقوبتی بر آن‌ها بار نشود، پس حقاً و صرفاً ما برای خدا هستیم و به خدا هستیم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۲، ۲۰۷).

تصویر ۳۲- بخشی از تصویر ۲۹

تصویر ۳۱- بخشی از تصویر ۲۹

تصویر ۳۰- بخشی از تصویر ۲۹

ترسیم امام علی (علیه السلام) در محراب مسجد دقیقاً یادآور محل ضربت خوردن ایشان است و اطراف امام (علیه السلام) را خیل کثیری از جمعیت اعم از پیر و جوان گریه‌کنان و جامه‌دران فراگرفته‌اند. در قسمت دیگری از نگاره، در مقابل ورودی مسجد که افرادی مویه‌کنان و متحیر از این اتفاق ناگوار ایستاده‌اند، دو نفر نیز ابن‌ملجم را که احتمالاً در حال فرار بوده‌است، گرفته‌اند و در حال ضرب و شتم او هستند. ابن‌ملجم با چهره‌ای تیره و شمشیر بر کمر در حالی که عمامه‌اش بر زمین افتاده، به تصویر کشیده شده‌است (تصویر ۳۲). هنرمند برای تشریح زمان و مکان رخداد این حادثه علاوه بر ترسیم آن در مسجد، افرادی را تسبیح به‌دست نمایش داده تا زمان اقامه نماز را به‌نمایش بگذارد. از مرکز سقف محراب قندیل طلایی رنگی آویزان است که می‌تواند نمادی از امام علی (علیه السلام) باشد.

۲-۱-۹. نگاره «اولین سخنرانی امام حسن (علیه السلام) درباره شناخت امام معصوم» نسخه «احسن الکبار فی معرفة الاثمة الاطهار» موجود در کتابخانه ملی روسیه

نسخه «احسن الکبار فی معرفة الاثمة الاطهار» تألیف ابن عرب‌شاه، محمدبن‌ابی‌زید علوی ورامینی است. این نسخه درباره زندگی امامان شیعه (علیهم السلام) است که سال ۸۳۷ قمری با نثری ساده و روان به زبان فارسی تألیف و در قرن ۱۰ قمری به دستور شاه طهماسب اول صفوی به دست فخرالدین علی‌بن حسن زواره‌ای تلخیص شده و با افزودن مطالبی بر آن به نام «لوامع الانوار الی معرفة الاثمة الاطهار» نامیده شده‌است. این نسخه با ۳۹ مجلس نگارگری درباره حوادث زندگی پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه اطهار (علیهم السلام) در کتابخانه ملی روسیه، سن پترزبورگ، نگهداری می‌شود و نگاره «سخنرانی امام حسن (علیه السلام) درباره شناخت امام معصوم» توسط قاسم‌بن علی در ذی‌الحجه ۹۳۲ قمری در ابعاد (۲۱ در ۱۵/۸ سانتی‌متر) به‌شیوه آبرنگ در این نسخه ترسیم شده‌است. این نگاره، صحنه پس از شهادت امیرالمومنین علی (علیه السلام) را نشان می‌دهد که امام حسن (علیه السلام) به مسجد رفتند تا خبر شهادت ایشان را به مردم اعلان کنند. زمانی که امام حسن (علیه السلام) بالای منبر رفت و خواست سخن بگوید، گریه ایشان را امان نداد، لحظاتی نشست، آن‌گاه ایستاد (قیومی اصفهانی، ۱۳۷۵: ۱۳۵) و پس از حمد و ثنای الهی، در ذکر فضایل علی (علیه السلام) و اهل بیت ایشان سخنرانی فرمود: «منم فرزندان بشیر (مژده‌دهنده به بهشت، یعنی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که از نام‌های آسمانی او بشیر است) منم فرزندان نذیر (ترساننده از جهنم) منم فرزندان آن کس که به این پروردگار مردم را به‌سوی او می‌خواند، منم پسر

چراغ تابناک (هدایت)، من از خاندانی هستم که خدای تعالی پلیدی را از ایشان دور کرده و به خوبی پاکیزه‌شان فرموده، من از آن خاندانی هستم که خداوند دوستی ایشان را در کتاب خویش (قرآن) فرض و واجب دانسته و فرموده است: «بگو نپرسم شما را بر آن مژدی جز دوستی در خویشاوندانم و آن که فراهم کند نیکی را بیفزایمیش در آن نکویی را» پس نیکی در این آیه دوستی ما خاندان است ...» (مفید، ۱۳۸۸: ۴).

در این نگاره که مجلس وعظ و خطابه را به نمایش گذاشته است، امام حسن (علیه السلام) با چهره‌ای پوشیده، عبای سیاه رنگ، عمامه سپید و ۱۲ ترک صفوی و عصایی در دست بر روی منبر درون محراب مسجد ایستاده و مشغول آدای خطابه است (تصویر ۳۴). در صحن مسجد، جماعت کثیری از مردان، اعم از جوانان و پیران، به استماع فرمایش‌های حضرت (علیه السلام) مشغول اند (تصویر ۳۵) و سقایی به حصار آب می‌دهد و عده‌ای از زنان نیز در حجره‌های فوقانی سمت چپ ایوان اصلی با پوشش و چادرهای سپید و الوان و چهره‌های نیمه‌پوشیده به سخنرانی امام حسن (علیه السلام) گوش فرامی‌دهند.

تصویر ۳۳- نگاره «اولین سخنرانی امام حسن (علیه السلام) درباره شناخت امام معصوم»، نسخه «احسن الکبار فی

معرفة الائمة الاطهار»، قرن ۱۰ قمری،

محل نگهداری: کتابخانه ملی روسیه (Thompson and R.Canby, 2004: 108).

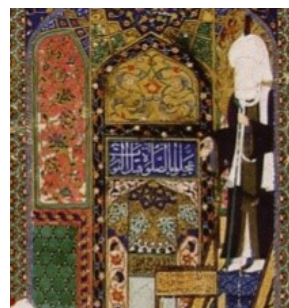
در حجره‌های فوقانی سمت راست نیز چند پسر بازیگوش بی توجه به مجلس و عظم به گشتی و بازی سرگرم هستند. از آنجا که موضوع این نگاره اولین سخنرانی امام حسن (علیه السلام) درباره شناخت امام معصوم در مسجد کوفه است، احتمال دارد، هنرمند برای نمایش مسجد کوفه دو درخت بلند خرما که شاخه‌های آن‌ها به دو طرف متمایل گشته‌اند، در کناره‌ها و پشت حجره‌های دوطبقه ترسیم کرده است. این نگاره معرف قاسم‌بن علی در مجلس آرایشی و شبیه‌پردازی و تذهیب و ترصیع و ارائه حالات گوناگون افراد است.

تصویر ۳۶- بخشی از تصویر ۳۳

تصویر ۳۵- بخشی از تصویر ۳۳

تصویر ۳۴- بخشی از تصویر ۳۳

۲-۱-۱۰. نگاره «امام حسین (علیه السلام) در کنار بستر شهادت امام حسن (علیه السلام)» نسخه «حديقة السعداء» موجود در موزه متروپلیتن

(تصویر ۳۷) نگاره «امام حسین (علیه السلام) در کنار بستر شهادت امام حسن (علیه السلام)»، نسخه «حديقة السعداء»، قرن ۱۰ قمری، محل نگهداری: موزه متروپلیتن، (www.metmuseum.org).

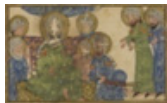
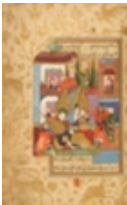
این نگاره منتخب از نسخه «حديقة السعداء» است که با ابعاد (۱۰/۵ در ۱۵/۵ سانتی متر) در موزه متروپلیتن نگهداری می‌شود. در این تصویر، امام حسن (علیه السلام) در بستر شهادت در حال گفت‌وگو با برادرش است (تصویر ۳۴) و وصایای لازم را به ایشان می‌نماید: «خود را در اولین روز از روزهای آخرت و آخرین روز از روزهای دنیا می‌بینم» در ادامه می‌فرماید: «گواهی می‌دهم به وحدانیت خدا و ... هر که اطاعت او را در پیش گیرد، رستگار می‌شود و ... ای حسین، جنازه مرا در کنار جدم رسول خدا ﷺ دفن کن به شرط آن که کسی مانع این کار نباشد ...». چهره امامان معصوم با روبند پوشانده شده و با هاله شعله‌سان نیز فراگرفته شده است. در امتداد وجود مبارک امام حسن (علیه السلام) و بالای سر ایشان در گوشه سمت چپ، زنی با لباس سرخ ترسیم شده که احتمالاً اشاره‌ای بر همسر ایشان جعده دارد که حضرت را با زهر مسموم کرده است.

تصویر ۳۸- بخشی از تصویر ۳۷ تصویر ۳۹- بخشی از تصویر ۳۷ تصویر ۴۰- بخشی از تصویر ۳۷

افراد زیادی به ملاقات امام حسن (علیه السلام) آمده‌اند و عده‌ای از آن‌ها در حال گریه و زاری هستند و سادات مجلس، احتمالاً با عمامه سبزرنگ به‌نمایش درآمده‌اند. فردی در مقابل امام حسن (علیه السلام) ترسیم شده که در دستانش آفتابه و لگنی را نگه داشته تا در صورت لزوم در اختیار امام مسموم قرار دهد. هنرمند برای نمایش محل زندگی امام حسن (علیه السلام)، همچون سایر اماکن مقدس، از نقش محراب‌گون استفاده کرده و این نشانی از پیوند امام با محراب است (تصویر ۳۹)؛ زیرا امام به‌عنوان قبله عالم هستی با محراب نماد کعبه، قبله مسلمانان ارتباط معناداری دارد. همچنان‌که بر اساس حدیثی از حضرت فاطمه (علیها السلام) امام به‌مثابه کعبه است و مردم وظیفه دارند به‌سوی وی بشتابند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۶: ۳۵۳). همچنین شمعدان‌هایی در قسمت‌های مختلف منزل ایشان ترسیم شده است. نکته قابل توجه این است که احتمالاً این دو شمعدان نمادی از امام حسن و امام حسین (علیه السلام) نیز هستند؛ زیرا شمعدانی که در پس زمینه و پشت سر امامان معصوم (علیه السلام) ترسیم شده، پارچه‌ای سبزرنگ که نماد امام حسن (علیه السلام) است و در زیر شمعدانی که در پیش زمینه است، پارچه‌ای قرمز به کار رفته است (تصویر ۴۰) و همچنین به لحاظ محل قرار گرفتن شان احتمالاً نشانگر امامت ایشان نیز است که امامت امام حسن (علیه السلام) رو به پایان و امامت امام حسین (علیه السلام) رو به آغاز است. زنانی از پشت پرده‌ها در طبقه اول و دوم منزل در حال نظاره این ملاقات هستند، ترسیم آن‌ها در پشت پرده احتمالاً نمایانگر حفظ حرمت امام حسن (علیه السلام) توسط آن‌هاست، ولی احتمال دارد، جعبه بیرون از پرده و حجاب در بالای سر امام حسن (علیه السلام) ترسیم شده است؛ کسی که حرمت امام (علیه السلام) را نگه نداشت و به قتل امام (علیه السلام) اقدام کرد.

جدول (۱) جدول معرفی نگاره‌های رخدادهای مهم زندگانی امام حسن مجتبی (علیه السلام)

نگاره	عنوان نگاره	نسخه	نویسنده	سال	دوره تاریخی	تعداد نگاره‌های نسخه	ابعاد (سانتی‌متر)	محل نگهداری
	مسئله کذاب	آثار الباقیه عن القرون الخالیه	ابوریحان بیرونی	اوایل قرن ۸ قمری	ایلخانی	۲۵ مجلس نگارگری که فقط ۶ نگاره مربوط زندگانی پیامبر ﷺ است	۱۳/۵ در ۳۰	کتابخانه دانشگاه ادینبورگ
	مباهله	آثار الباقیه عن القرون الخالیه	ابوریحان بیرونی	اوایل قرن ۸ قمری	ایلخانی	۲۵ مجلس نگارگری که فقط ۶ نگاره مربوط زندگانی پیامبر ﷺ است	۱۳/۵ در ۳۰	کتابخانه دانشگاه ادینبورگ
	غديرخم	آثار الباقیه عن القرون الخالیه	ابوریحان بیرونی	اوایل قرن ۱۱ قمری	صفوی	۲۵ مجلس نگارگری که فقط ۶ نگاره مربوط زندگانی پیامبر ﷺ است	۱۶/۵ در ۲۵	مدرسه عالی شهید مطهری
	رحلت حضرت رسول اکرم ﷺ در دامان حضرت علی (علیه السلام)	حدیقه السعداء	فضولی بغدادی	اواخر قرن ۱۰ و اوایل ۱۱ قمری	صفوی یا عثمانی	۱۵	—	کتابخانه بریتانیا
	نسب شناسی پیامبر ﷺ	تاریخ بلعمی (جلد اول)		اوایل قرن ۸ قمری	ایلخانی		۲۸/۷ در ۲ ۴۲/	گالری فریر

توقایی سرای استانبول	—	۱۳	عثمانی	اواخر قرن ۱۰ و اوایل ۱۱ قمری	فضولی بغدادی	حدیقه السعداء	شهادت حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)	
کاخ گلستان	۴۴ در ۲۷	۱۵	صفوی	قرن ۱۰ قمری	خواجه غیاث‌الدین معروف به «خواندمیر»	حبیب السیر فی اخبار افراد البشر (جلد اول)	بیعت مردم با امام علی (علیه السلام) بعد از مرگ عثمان	
موزه بریتانیا	۱۶/۲ در ۱۳/۱	—	عثمانی	اواخر قرن ۱۰ قمری	فضولی بغدادی	حدیقه السعداء	امام علی (علیه السلام) بعد از ضربت خوردن توسط ابن ملجم در مسجد کوفه	
کتابخانه ملی روسیه	۲۱ در ۱۵/۸	۳۹	صفوی	قرن ۱۰ قمری	ابن عربشاه، محمد بن ابی زید علوی ورامینی	احسن الکبار فی معرفة الائمة الاطهار	اولین سخنرانی امام حسن (علیه السلام) در باره شناخت امام معصوم	
موزه متروپلیتن	۱۰/۵ در ۱۵/۵	—	عثمانی	قرن ۱۰ قمری	فضولی بغدادی	حدیقه السعداء	امام حسین (علیه السلام) در کنار بستر شهادت امام حسن (علیه السلام)	

جدول (۲) جدول تطبیقی عناصر بصری و مبنایی و باورهای شیعه در نگاره‌های رخدادهای مهم زندگانی امام

حسن مجتبی (علیه السلام)

عنوان نگاره	شخصیت‌های اصلی	مؤلفه‌های بصری و نمادین	باورهای شیعه	آیات و روایات	شیوه شمایل‌سازی
مسیلمه کذاب	پیامبر ﷺ، امام علی و حسن و حسین (علیهم السلام)، فرستادگان مسیلمه	جامه سبزرنگ پیامبر ﷺ، ابرهای رحمت، ذوالفقار	انتخاب الهی جانشین پیامبر ﷺ (نص)	آیه ۱۲۸ سوره اعراف	واقع گرایانه
مباهله	پیامبر ﷺ، امام علی و فاطمه و حسن و حسین (علیهم السلام)، بزرگان نجران	کساء سبزرنگ و لباس سپید پیامبر ﷺ، ابرهای رحمت، ذوالفقار	اثبات حقانیت اسلام در برابر سایر ادیان الهی و اثبات فضایل علی (علیه السلام) و اهل بیت (علیهم السلام) در قرآن و مهم‌ترین و اصلی‌ترین سنت تاریخی برای مسئله جانشینی پیامبر ﷺ	آیه ۶۱ سوره آل عمران، حدیث امام رضا (علیه السلام): «فضلته فی المباهله»	
غدير خم	پیامبر ﷺ، امام علی و حسن (علیهم السلام)	کساء سیاه رنگ پیامبر ﷺ، هاله نورانی گرد چهره پیامبر ﷺ و امام علی و حسن (علیهم السلام)، ابرهای رحمت، ذوالفقار	انتخاب الهی امامت امام علی و حسن و حسین (علیهم السلام) (نص)	آیه ولایت و آیه تبلیغ و خطبه غدیر	
نسب‌شناسی پیامبر ﷺ	پیامبر ﷺ، امام علی و حسن و حسین (علیهم السلام)، جبرئیل، ابوبکر و عمر و عثمان، کعب الاحبار	جامه سبزرنگ پیامبر ﷺ و امام علی و حسن و حسین (علیهم السلام)، قرآن، ذوالفقار، قلم و طومار امام علی (علیه السلام)، پرده سبزرنگ	غصب خلافت توسط عمر	آیه ۳۳ سوره احزاب و «حدیث کساء»	

نمادگرایانه	بیعت مردم با امام علی (ع) بعد از مرگ عثمان	امام علی و حسن و حسین (ع)	رویند سپیدرنگ و هاله شعله سان امام علی و حسن و حسین (ع)، دو قرآن، محراب مسجد، ابرهای رحمت	آغاز رهبری ظاهری امام علی (ع) (وگرنه در باور شیعه امام علی (ع) بعد از رحلت حضرت رسول (ص) بلافاصله به امامت رسید)	آیه ۳۵ سوره نور
	اولین سخنرانی امام حسن (ع) درباره شناخت امام معصوم	امام حسن (ع)	رویند سپیدرنگ امام حسن (ع)، محراب مسجد، کتیبه‌های آیات و روایات	آغاز امامت امام حسن (ع)	—
	رحلت حضرت رسول اکرم (ص) در دامن حضرت علی (ع)	پیامبر (ص)، امام علی و حضرت فاطمه و حسنین (ع)	هاله شعله‌سان گرد چهره پیامبر (ص) و امام علی و حسنین (ع)، رویند سپید چهره امام علی و حسن و حسین (ع)، عمامه امام علی و حسن و حسین (ع)	رحلت حضرت رسول اکرم (ص)	حدیث امام صادق (ع): «... و ما من نبی ولا وصی الا شهید» (شهید)
	شهادت حضرت فاطمه زهرا (ع)	حضرت فاطمه و حسن و حسین (ع)، یکی از بانوان خدمتکار	رویند سپید و چادر سیاه‌رنگ حضرت فاطمه (ع)، هاله شعله‌سان حسن و حسین (ع)، ظروف غذا	شهادت حضرت فاطمه زهرا (ع)	
	امام علی (ع) بعد از ضربت خوردن توسط ابن‌ملجم در مسجد کوفه	امام علی (ع) و حسنین (ع) و ابن‌ملجم	هاله شعله سان امام علی (ع) و حسن و حسین (ع)، عمامه‌های سبزرنگ و سیاه رنگ حسن و حسین (ع)، محراب مسجد	شهادت امام علی (ع) به دست ابن‌ملجم	
	امام حسین (ع) در کنار بستر شهادت امام حسن (ع)	امام حسن و امام حسین (ع)	رویند سپیدرنگ و هاله شعله سان امام حسن و حسین (ع)، جامه‌های سبزرنگ و قرمز رنگ حسنین (ع) محراب، پارچه‌های سبز و قرمز رنگ زیر دو شمعدان	شهادت امام حسن (ع) و آغاز امامت امام حسین (ع)	

۳. نتیجه‌گیری

هنر تصویرگری نسخه‌هایی با مضامین شیعه همواره تحت تأثیر تفکر مذهبی هنرمندان و حامیان آن‌ها در دوران مختلف بوده است و بخش عمده‌ای از آن‌ها روایات مربوط به زندگانی پیامبر ﷺ و اهل بیت ایشان را متجلی ساخته‌اند. از آن جاکه امام حسن مجتبی (علیه السلام)، به دلیل درک هر دو مرحله نبوت و امامت از تاریخ اسلام در وقایع مهم بسیاری حضور داشته و از جایگاه رفیعی نزد پروردگار، رسول خدا ﷺ و اهل بیت (علیهم السلام) برخوردار است، از این‌رو، به تجزیه و تحلیل مؤلفه‌های بصری رخدادهای مهم زندگانی ایشان در نگاره‌های دوره ایلخانی تا صفوی پرداخته شد. یافته‌ها نشان می‌دهد مؤلفه‌های فوق که بر اساس آیات و روایات شیعه به‌نمایش درآمده‌اند، امام حسن (علیه السلام) را به‌عنوان دومین جانشین بلافصل حضرت رسول ﷺ بعد از حضرت علی (علیه السلام) به امر الهی معرفی می‌کنند؛ اما هنرمندان بر اساس فضای فکری، سیاسی و اجتماعی به‌ویژه بینش صاحبان قدرت هر دوره، برای بیان ابعاد گوناگون معنوی و مفهومی این مضمون شیعه به شیوه‌ها و نمادهای مختلفی متوسل شده‌اند. چنان‌که در نگاره‌های «مسيلمه کذاب»، «مباهله»، «غدیر خم»^۱، «نسب‌شناسی پیامبر ﷺ» (غصب خلافت امام علی (علیه السلام) توسط عمر) به دلیل اقتدار اهل تسنن در آن دوره تاریخی (دوره ایلخانی)، به ترسیم پیامبر ﷺ و ائمه اطهار (علیهم السلام) به شیوه واقع‌گرایانه و شمایل‌گونه و بدون وجود حائل همچون سایر شخصیت‌های اسلامی پرداخته‌اند که بیانگر نوع نگاه زمینی و ناسوتی نگارگران به شخصیت‌های شیعه در آن دوره‌هاست و صرفاً این نگاره‌ها به بازنمایی رویدادها از بعد تاریخی پرداخته‌اند، نه آن حرمتی که شیعیان برای ائمه اطهار (علیهم السلام) قائل‌اند.

اما با قدرت‌یابی اندیشه شیعه به‌ویژه در دوره صفویه، در نگاره‌های «رحلت حضرت رسول اکرم ﷺ در دامن حضرت علی (علیه السلام)»، «شهادت حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)»، «بیعت مردم با امام علی (علیه السلام) بعد از مرگ عثمان»، «امام علی (علیه السلام) بعد از ضربت خوردن توسط ابن ملجم در مسجد کوفه»، «اولین سخنرانی امام حسن (علیه السلام) درباره شناخت امام معصوم»،

۱. اگرچه این نگاره «غدیر خم» در نسخه آثار الباقیه دوره صفویه ترسیم شده، ولی این نسخه رونمایی از نسخه آثار الباقیه دوره ایلخانی با اندکی تغییرات جزئی است.

«امام حسین (علیه السلام) در کنار بستر شهادت امام حسن (علیه السلام) شیوه‌ها و تمهیدات نمادگرایانه به کار رفته که باورهای شیعه درباره مضمون ولایت و جانشینی پیامبر ﷺ توسط امامان معصوم به امر الهی را در عرصه نگارگری انعکاس می‌دهند؛ زیرا صورت مادی این جهانی بر مناسباتی دلالت دارد که انسان را از رسیدن به مدلول حقیقی باز می‌دارد، ولی با ابداع نماد و شگردهای تصویری، اهمیت موضوعات شیعه و تقدس، بزرگی و شأن والای شخصیت‌های آن پیامبر ﷺ و ائمه اطهار (علیهم السلام) بیشتر تجلّی می‌یابد. برای نمونه، در این نگاره‌ها چهره اولیای دین با روپند و هاله نورانی به تصویر کشیده شده و در برخی از آن‌ها نیز از مؤلفه‌های بصری همچون جامه و عمامه سبز و سیاه‌رنگ، محراب، قرآن گشوده، قندیل، شمعدان و ... برای نمایش مفاهیم نمادین شیعه استفاده شده است.

فهرست تصاویر

- تصویر (۱) نگاره «مسيلمه كذاب» نسخه آثارالباقیه عن القرون الخالیه، اوایل قرن ۸ قمری، محل نگهداری: کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، (www.pinterest.com).
- تصویر (۲) نگاره «مباهله»، نسخه آثارالباقیه عن القرون الخالیه، اوایل قرن ۸ قمری، محل نگهداری: کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، (www.pinterest.com).
- تصویر (۳) نگاره «غیر خم»، نسخه آثارالباقیه عن القرون الخالیه، اوایل قرن ۱۱ قمری، محل نگهداری: مدرسه عالی شهید مطهری، (منبع: نگارندگان).
- تصویر (۴) نگاره «رحلت حضرت رسول اکرم ﷺ در دامان حضرت علی (علیه السلام)» نسخه حدیقه السعداء، اواخر قرن ۱۰ و اوایل ۱۱ قمری، محل نگهداری: کتابخانه بریتانیا، (www.imagesonline.bl.uk).
- تصویر (۵) نگاره «نسب‌شناسی پیامبر ﷺ»، نسخه بلعمی (جلد اول)، قرن ۸ قمری، گالری فریر، (www.wikimedia.org).
- تصویر (۶) نگاره «شهادت حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)»، نسخه حدیقه السعداء، اواخر قرن ۱۰ و اوایل ۱۱ قمری، محل نگهداری: توبقایی سرای استانبول، (www.islamosfera.ru).
- تصویر (۷) نگاره «بیعت مردم با امام علی (علیه السلام) بعد از مرگ عثمان»، نسخه حبیب السیر فی اخبار افرادالبشر (جلد اول)، قرن ۱۰ قمری، محل نگهداری: کاخ گلستان (رجبی، ۱۳۸۸، ۱۷۰).
- تصویر (۸) نگاره «امام علی (علیه السلام) بعد از ضربت خوردن توسط ابن ملجم در مسجد کوفه» نسخه حدیقه السعداء، اواخر قرن ۱۰ قمری، محل نگهداری: موزه بریتانیا (www.pinterest.com).
- تصویر (۹) نگاره «اولین سخنرانی امام حسن (علیه السلام) درباره شناخت امام معصوم»، نسخه احسن الکبار فی معرفة الائمة الاطهار، قرن ۱۰ قمری، محل نگهداری: کتابخانه ملی روسیه (Thompson and R.Canby, 2004: 108).
- تصویر (۱۰) نگاره «امام حسین (علیه السلام) در کنار بستر شهادت امام حسن (علیه السلام)»، نسخه حدیقه السعداء، قرن ۱۰ قمری، محل نگهداری: موزه متروپلیتن (www.metmuseum.org).

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- ابن سعد، محمد بن سعد. (۱۴۰۵ق). *طبقات ابن سعد* (طبقات الکبری). بیروت: دار صادر.
- ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- رجبی، فاطمه. (۱۳۸۸). «بررسی مضامین شیعی در نگاره‌های عهد صفوی با تأکید بر دو نسخه حبیب السیر و احسن الکبار». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. رشته پژوهش هنر دانشگاه شاهد.
- رفیعی، مریم؛ جهانگرد، علی اکبر. (۱۳۹۹). «مطالعه پیکرنگاری پیامبر (صلی الله علیه و آله) در نگاره‌های دوره ایلخانی با اتکا به آیکنوگرافی پانوفسکی». *کیمیای هنر*. شماره ۳۵. صص: ۳۹-۵۶.
- شایسته‌فر، مهناز؛ عبدالکریمی، شهین. (۱۳۹۵). «عناصر بصری رویدادهای زندگی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) در نگاره‌های جامع التواریخ». *مطالعات هنر اسلامی*. شماره ۲۵. صص: ۳۷-۵۲.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (صلی الله علیه و آله)*. قم: مکتب آیت‌الله مرعشی نجفی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۳). *تاریخ طبری* (تاریخ الرسل و الملوک یا تاریخ الامم و الملوک). ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
- عسگری، فاطمه. (۱۳۹۴). «بررسی تصویرسازی زندگی حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) در نسخه‌های چاپ سنگی طوفان البکاء». *نگره*. شماره ۳۴. صص: ۵-۲۱.
- فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی. (۱۳۷۸). *ترجمه و تفسیر قرآن عظیم*. تهران: فقیه.
- قیومی اصفهانی، جواد. (۱۳۷۵). *صحیفه الحسن (علیه السلام)*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۸). *اصول کافی*. ترجمه سعید و لطیف راشدی. قم: اجود.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار* (بحار الانوار الجامعه لذرر اخبار الائمه الاطهار). بیروت: داراحیاء التراث العربی و جلد ۳۲ با تحقیق محمد باقر محمودی. تهران: وزارت ارشاد.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۹۷۹م). *فی ظلال نهج البلاغه*. بیروت: دارالعلم للملایین.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۳۸۸). *ارشاد شیخ مفید؛ سیره ائمه اطهار (علیهم السلام)*. ترجمه سید حسن موسوی مجاب. قم: سرور.
- مهدی‌زاده، علیرضا. (۱۳۹۲). «نقش اندیشه شیعه در پیدایی فالنامه تهماسبی». *رساله دکتری*. دانشکده هنرهای زیبا. دانشگاه تهران.
- هلالی عامری، سلیم بن قیس. (۱۴۱۵ق). *اسرار آل محمد (صلی الله علیه و آله)*. قم: الهادی.

منابع اینترنتی

— بی‌نا. (۱۳۹۱). «اشراق چهاردهم». سایت مؤسسه جهانی سبطین. دسترسی از طریق: www.sibtayn.com. تاریخ مشاهده: ۱۴۰۱/۳/۱۵.

منابع لاتین

-Shani. Raya Y. (2005). "A Pictorial Representation of the Hadith al- thaqalayn in an Ilkhanid Copy of Balami's Tarijuma-yi tarikh – I Tabari in the Freer Gallery". The Iconography of Islamic Art. P:307- 185.